

Wprowadzenie

Kształcenie w systemie szkolnym jest wieloetapowym procesem, którego podstawowym celem jest przygotowanie jednostek do samodzielnego i odpowiedzialnego funkcjonowania w środowisku życia i pracy. Owo przygotowanie polega także na zdobywaniu wiedzy o różnorodności kulturowej i konieczności przyjmowania postaw ułatwiających pokonywanie trudności wynikających z tej odmienności. Rola kształcenia we współczesnym świecie, z obecnymi w nim procesami integracji i globalizacji, jest kluczowa dla rozwoju społeczno-gospodarczego.

O potrzebie doskonalenia systemów kształcenia dyskutuje się niemal we wszystkich krajach, w tym także w Polsce. Problem był i jest poruszany podczas licznych debat, dyskusji, konferencji i innych spotkań osób bezpośrednio bądź pośrednio związanych z kształtowaniem systemów edukacyjnych. Poruszany był także w niejednej kampanii wyborczej, zapowiadającej podejmowanie nowych, lepszych inicjatyw prorozwojowych w tym zakresie. Podczas tych dyskusji rodziły się kolejne koncepcje rozwiązań dla systemu edukacji, które to rozwiązania miały być coraz lepiej dostosowane do zmian zachodzących we współczesnym świecie, obejmujących nowe technologie przetwarzania i przekazywania informacji.

Współcześnie wymienia się trzy podstawowe funkcje kształcenia: społeczną, polityczną oraz gospodarczą. Społeczna związana jest z kształtowaniem osobowości i rozwojem intelektualnym, zdobywaniem wiedzy i umiejętności, kształtowaniem wartości i postaw umożliwiających odpowiednie funkcjonowanie w zmieniającym się społeczeństwie, opanowaniem umiejętności wzajemnej akceptacji i tolerancji wobec licznych różnic. Polityczna ma na celu przygotowanie obywateli do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym. Nie chodzi więc wyłącznie o kształtowanie umiejętności niezbędnych na rynku pracy, ale też o aktywne uczestnictwo w życiu społecznym i kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego. Z kolei gospodarcza związana jest z zaspokajaniem zapotrzebowania gospodarki na wykwalifikowane kadry poprzez przygotowanie ich do wykonywania zawodu, kształtowanie motywacji do pracy oraz umiejętności jej organizacji.

O sytuacji istniejącej obecnie w polskim systemie kształcenia zdecydowało wiele czynników, zarówno historycznych, powiązanych z doświadczeniami politycznymi, gospodarczymi i społecznymi Polski przed rokiem 1989, czyli przed rozpoczęciem procesu transformacji, jak i czynników występujących w okresie transformacji systemowej. Proces transformacji systemowej przebiegał równolegle z globalizacją i integracją europejską. Procesy te dały o sobie znać w ostatnich kilku dekadach, wymuszając podjęcie działań dostosowawczych właściwie w każdej dziedzinie życia: od edukacji, przez pracę i rozwój gospodarczy, po godną starość i poczucie bezpieczeństwa. Przykładowo na sferę kształcenia wpływ miały i mają zapisy takich dokumentów jak m.in.: strategia lizbońska, strategia Europa 2020 czy Deklaracja bolońska¹.

Wszystkie te czynniki sprawiły, że kształcenie nabrało nowego znaczenia zarówno w kontekście społecznym (wzrost aspiracji edukacyjnych), gospodarczym (zapotrzebowanie na nowe zawody, kwalifikacje i umiejętności), jak i politycznym (wolność, demokracja). Ważne zmiany nastąpiły w kształceniu na poziomie wyższym, a zapoczątkowała ją ustawa z 12 września 1990 roku o szkolnictwie wyższym. W rezultacie owych zmian dokonano pluralizacji szkolnictwa, ustalono zasady finansowania szkół w warunkach zmian kompetencyjnych między administracją samorządową i rządową. Ponadto zmiany w polityce (dążenie do liberalnej demokracji), w gospodarce (budowa gospodarki rynkowo-prywatnej) i w kulturze społecznej (budowa społeczeństwa obywatelskiego) stanowiły impuls do rozwoju sfery edukacji na poziomie wyższym².

Zmiany te doprowadziły do dynamicznego wzrostu liczby placówek edukacyjnych oraz istotnych zmian w strukturze kształcenia. Likwidując monopol państwa na prowadzenie szkół wyższych, wprowadzono możliwość powstawania szkół działających na zasadach komercyjnych (rynkowych). Były to w dużej mierze uczelnie niepubliczne, kształjące na kierunkach o niskich kosztach organizacji i kształcenia. Niestety zmiany te spowodowały z czasem pojawienie się nowego problemu – nadprodukcji absolwentów szkół wyższych (szczególnie niektórych kierunków studiów), dla których zaczęło brakować miejsca na rynku pracy (miejsca pracy w zawodzie).

¹ Zgodnie z ustaleniami Rady Języka Polskiego nazwy „strategia lizbońska” czy „proces boloński” są nazwami potocznymi i należy je pisać małą literą, natomiast w przypadku takich dokumentów, jak Deklaracja bolońska czy Europejska strategia zatrudnienia, dużą literą piszemy tylko pierwszy człon nazwy. Tę zasadę zastosowano w niniejszej pracy. Patrz: *Wielkie i małe litery w tekstach UE – ustalenia Zespołu Rady Języka Polskiego ds. Współpracy z Tłumaczami UE, poczynione na posiedzeniu Komisji Ortograficzno-Onomastycznej RJP 2 XII 2005 r. Z uzupełnieniami z dnia 30.12.2005 r.*, dostępny w Internecie: http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1107:wielkie-i-mae-liter-y-w-tekstach-ue&catid=44&Itemid=145, dostęp 5.06.2017 r.

² O zmianach instytucjonalnych okresu transformacji systemowej szeroko pisał Witold Morawski, patrz: W. Morawski, *Zmiana instytucjonalna. Społeczeństwo. Gospodarka. Polityka*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2000.

Wyrazem dążenia do poprawy sytuacji w kształceniu zawodowym na poziomie wyższym miało być rozwiązanie dotyczące zamawiania kierunków, czyli zamawiania kształcenia na konkretnych kierunkach studiów (w tym przypadku chodziło o niektóre kierunki techniczne i matematyczno-przyrodnicze). Idea ta była w pewnym sensie nawiązaniem do zastosowanych w latach 60. ubiegłego wieku rozwiązań dotyczących kształcenia na poziomie wyższym, uwzględniających potrzeby gospodarki. Wtedy to właśnie uruchomiono takie instrumenty jak np.: wyższe stypendia na kierunkach matematyczno-fizycznych i technicznych czy wstępne umowy o pracę. W omawianym okresie udział studentów tych kierunków kształtował się na poziomie 40% w 1965 roku wobec 20% w roku 1945³. Należy jednak zauważyć, że był to okres szeroko rozumianej odbudowy szkolnictwa wyższego po zniszczeniach wojennych, dlatego też na wspomniane zmiany w strukturze studentów i absolwentów zapewne wpłynęły też inne czynniki, nie tylko zastosowanie wspomnianych wyżej instrumentów.

Okres transformacji systemowej nie był jednolity z punktu widzenia problemów rynku pracy. Po okresie bardzo dużego bezrobocia pojawiły się coraz bardziej widoczne zmiany, zdeterminowane sytuacją gospodarczą naszego kraju i sytuacją istniejącą w jego otoczeniu. Na przykład w latach 2002–2003 w wyniku spowolnienia gospodarczego i ponownej redukcji zatrudnienia odnotowano w Polsce rekordowe bezrobocie (20%). Od 2004 roku bezrobocie zaczęło maleć do 9,5% w 2008 roku⁴. Wraz ze spadkiem bezrobocia zaczął się ujawniać nowy problem – deficyt absolwentów niektórych kierunków studiów. O ile początkowo, przy bardzo dużym bezrobociu, udział absolwentów szkół wyższych wśród bezrobotnych ogółem był stosunkowo niski, to spadające bezrobocie ujawniło, że udział absolwentów szkół wyższych wśród bezrobotnych zaczął wzrastać. Popyt na pracę obejmował już nie tyle osoby mające wyższe wykształcenie, ale osoby wykształcone w konkretnym kierunku. Zmiany te wskazywały więc na niedostosowanie strukturalne kształcenia.

Dobre przygotowanie absolwentów kierunków matematyczno-przyrodniczych i technicznych do wykonywania zawodu miało wpłynąć na przyszły rozwój gospodarczy kraju. Dlatego też ważne było podjęcie działań w kierunku zmiany struktury kształcenia na poziomie wyższym w Polsce. Jednym z takich działań miało być wprowadzenie programu kierunków zamawianych. Celem realizacji tego programu było przyczynienie się do zmian strukturalnych wywołanych

³ *Rocznik statystyczny 1965*, GUS, Warszawa 1966, s. 416; *Rocznik statystyczny szkolnictwa 1944/45*, GUS, Warszawa 1966.

⁴ *Stopa bezrobocia w latach 1990–2017*, strona internetowa Głównego Urzędu Statystycznego, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/bezrobocie-rejestrowane/stopa-bezrobocia-w-latach-1990-2017,4,1.html>, dostęp 1.07.2018 r.

wcześniej dynamicznym wzrostem liczby szkół wyższych, w większości o profilach humanistycznym i społecznym. Koncepcja programu kierunków zamawianych zmierzała do zmiany struktury studentów i absolwentów na korzyść kierunków matematycznych, przyrodniczych oraz technicznych, u której podstaw znalazło się przekonanie o potrzebie kształcenia na kierunkach, które mogą mieć duży wpływ na rozwój polskiej gospodarki. Potrzeba ta wynikała także z utraty dużego zasobu kapitału ludzkiego, spowodowanego masowymi migracjami zagranicznymi wysoko wykształconych specjalistów po 2004 roku⁵.

Zachętą do podejmowania kształcenia na kierunkach zamawianych miała być ich atrakcyjniejsza (niż na pozostałych kierunkach czy uczelniach) oferta edukacyjna, odpowiednio przygotowana kadra naukowo-dydaktyczna, wsparcie finansowe dla studentów w postaci stypendiów motywacyjnych, praktyki i staże dla studentów oraz współpraca z pracodawcami⁶.

Program kierunków zamawianych był realizowany od 2008 (wliczając program pilotażowy) do 2015 roku. Czas, jaki upłynął od momentu wdrożenia programu, pozwolił na zidentyfikowanie zmian, jakie zaszły w uczelniach w wyniku wprowadzenia tego rozwiązania, trwałości tych zmian, ponieważ one decydują o przygotowaniu absolwenta do wejścia na rynek pracy, a także wstępnej weryfikacji losów absolwentów tych kierunków na rynku pracy. W założeniach programu podnosi się przede wszystkim kwestię współpracy uczelni z pracodawcami względem najważniejszych elementów kształcenia (uzupełnienia kadry naukowo-dydaktycznej o wybitnych specjalistów-praktyków, współpracy przy opracowywaniu programu kształcenia, a w niektórych przypadkach także poprawy infrastruktury uczelni). Podjęta ocena programu kierunków zamawianych jest próbą jego ewaluacji w warunkach i przy ograniczeniach, które występują przy tego typu inicjatywach badawczych (ograniczony dostęp do danych, względy finansowe). Bez przeprowadzenia oceny efektów uzyskanych w następstwie wdrożenia kierunków zamawianych, bez wyciągnięcia wniosków i zaproponowania korekt dalsze działania w postaci wprowadzenia podobnych programów do polskiego systemu kształcenia mogłyby być niepełne.

Celem niniejszej monografii jest identyfikacja oraz ocena zmian, które wystąpiły w szkołach wyższych realizujących koncepcję kierunków zamawianych w za-

⁵ Migracje zarobkowe osób wysoko wykształconych powodują straty dla polskiej gospodarki, która przekazała nakłady finansowe na kształcenie owego kapitału ludzkiego, licząc na zwrot w postaci ich pracy w kraju.

⁶ *Plan działania na lata 2007–2008. Program Operacyjny Kapitał Ludzki*, Warszawa 2007; *Plan działania na rok 2009. Program Operacyjny Kapitał Ludzki*, Warszawa 2008; *Plan działania na rok 2010. Program Operacyjny Kapitał Ludzki*, Warszawa 2009; *Plan działania na rok 2011. Program Operacyjny Kapitał Ludzki*, Warszawa 2010; *Plan działania na rok 2012. Program Operacyjny Kapitał Ludzki*, Warszawa 2011, dostępne w Internecie: <http://www.ncbr.gov.pl/fundusze-europejskie/program-operacyjny-kapital-ludzki/informacje-o-programie/priorytet-iv/>, dostęp 3.10.2020 r.

kresie organizacji studiów, programów nauczania, kadry badawczo-dydaktycznej, infrastruktury badawczej oraz współpracy z praktyką gospodarczą. Na tak ogólne ujęcie celu pracy złożył się następujący układ celów częściowych:

- ukazanie zmian w kształceniu na poziomie wyższym w Polsce po 1989 roku;
- przedstawienie koncepcji kierunków zamawianych oraz procesu jej wdrażania;
- identyfikacja oraz ocena efektów organizacyjnych, programowych, kadrowych oraz infrastrukturalnych wprowadzenia kierunków zamawianych w Polsce.

Aby zrealizować cele pracy w procesie badawczym, skorzystano z różnych rozwiązań metodycznych, uwzględniających zróżnicowane techniki badawcze. Przeprowadzono analizę treści, analizę danych zastanych oraz badania terenowe o charakterze jakościowym. W przeglądzie piśmiennictwa skoncentrowano uwagę na wielorakich determinantach wpływających na kształt edukacji i kształcenia w Polsce, z uwzględnieniem procesów politycznych, gospodarczych i społeczno-kulturowych. Analiza danych zastanych obejmuje z kolei analizę dostępnych danych statystycznych z zakresu kształcenia na poziomie wyższym w Polsce, raportów dotyczących realizacji kierunków zamawianych oraz dostępnych sprawozdań z implementacji tego projektu przygotowywanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz uczelnie realizujące program kierunków zamawianych.

Dane te obejmują jednak tylko część zmian wynikających z wdrożenia kierunków zamawianych i nie uwzględniają kwestii trwałości tych zmian, dlatego kolejnym krokiem było przeprowadzenie badań terenowych, mających na celu ocenę zmian wprowadzonych w uczelniach w wyniku realizacji tego rozwiązania oraz trwałości tych zmian, a także zakresu współpracy z pracodawcami w trakcie realizacji programu oraz po jego zakończeniu. W tym celu przeprowadzono wywiady pogłębione z przedstawicielami uczelni wyższych będących uczestnikami programu kierunków zamawianych na obszarze województw dolnośląskiego, opolskiego oraz śląskiego.

Prezentowana monografia składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym rozdziale, zatytułowanym *Kształcenie na poziomie wyższym w Polsce po 1989 roku*, uwagę skoncentrowano na ewolucji kształcenia na poziomie wyższym, która dokonała się za sprawą zmian związanych z rozpoczęciem procesu transformacji systemowej w Polsce. Uwzględniono tutaj historyczne aspekty kształcenia na poziomie wyższym, stanowiące fundament pod obecnie funkcjonujący kształt szkolnictwa wyższego w Polsce, w tym również regulacje wynikające z członkostwa Polski w Unii Europejskiej oraz zmiany, jakie dokonały się w ich wyniku na rynku edukacyjnym oraz na powiązanym z nim rynku pracy.

W rozdziale drugim, pt. *Koncepcja kierunków zamawianych*, omówiono ideę programu kierunków zamawianych oraz jego genezę w oparciu o Program Ope-

racyjny Kapitał Ludzki. Przedstawiono ponadto organizacyjne i finansowe podstawy funkcjonowania owego programu. Zaprezentowano oczekiwania wobec programu oraz rezultaty jego realizacji. Przeanalizowano strukturę kształcenia studentów na kierunkach zamawianych w Polsce z podziałem na uczelnie realizujące program w trybach systemowym i konkursowym oraz z uwzględnieniem struktury kształcenia na analogicznych kierunkach, ale niedofinansowanych w ramach programu.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Efekty wdrożenia kierunków zamawianych*, stanowi prezentację wyników badań terenowych o charakterze jakościowym przeprowadzonych wśród przedstawicieli wybranych uczelni wyższych realizujących program kierunków zamawianych. Podjęto w nim próbę identyfikacji i oceny rezultatów (organizacyjnych, programowych, infrastrukturalnych oraz kadrowych) związanych z realizacją owego programu w badanych uczelniach. Badanie to miało ukazać nie tylko efekty wdrożenia programu kierunków zamawianych w polskim systemie kształcenia na poziomie wyższym, ale też trwałość wprowadzonych rozwiązań, albowiem dobre praktyki powinny być wykorzystane w przyszłości przy formułowaniu tego typu rozwiązań.

W *Zakończeniu* zawarto listę rekomendacji dla podobnych inicjatyw, jakie mogą zostać podjęte w przyszłości. Listę stworzono na podstawie badania jakościowego oraz w wyniku podjętych studiów literaturowych. Wskazany kierunek działań wpisuje się w nurt całościowego spojrzenia na proces kształcenia, obejmujący wszystkie poziomy edukacji i uwzględnia m.in. działania skierowane na uświadamianie młodzieży szkolnej wpływu ich wyborów (edukacyjnych) na dalszą karierę zawodową.

Niniejsza monografia w dużej mierze wykorzystuje materiał z dysertacji doktorskiej autorki pt. *Kierunki zamawiane jako instrument zmian w kształceniu na poziomie wyższym w Polsce*, napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Zdzisława Piza oraz z pomocą dr Katarzyny Sipurzyńskiej-Rudnickiej jako promotora pomocniczego.